

İshak Sükûti

amacıyla 1898 yılı ortalarında padişahın temsilcileriyle yeni bir pazarlığa girdi. *Osmanlı* gazetesinde kullandıkları sert dili yumuşatmaları karşılığında bazı Jön Türk liderlerine 12 lira (1500 frank) aylık bağlandı. Sükûti bu paranın önemli bir kısmını *Osmanlı* gazetesinin sürdürülmesi için harcadı. Fakat hükümetten maaş kabul etmesi ona duyulan güvenin sarsılmasına, cemiyetin yurt içi şubelerinde hayal kırıklığına ve Paris şubesinin lideri Ahmed Rızâ Bey ve ekibiyle arasının açılmasına yol açtı.

1898 yılı sonunda cemiyetin Paris şubesiyle bozulan ilişkileri onarmaya yönelik olarak *Osmanlı* gazetesi aracılığıyla yaptığı muhalefeti yeniden sertleştirdi. Bunun üzerine Paris Sefiri Münir Paşa, Nisan 1899'da İsviçre resmî makamlarıyla görüşüp Jön Türkler'in sınır dışı edilmesi için uğraştı. Sükûti bu yılın ortalarında İstanbul'dan gelen Ahmed Celâleddin Paşa ile yeniden uzlaştı. Cenevre'deki Jön Türkler'in yayın hayatından çekilmeleri karşılığında Jön Türk liderlerine Avrupa'da memuriyetler verildi. 26 Eylül 1899 tarihli bir irade ile İshak Sükûti, Roma Büyükelçiliği doktorluğuna getirildi. Pazarlığın bir gereği olarak Trablusgarp'ta mahpus tutulan yetmiş sekiz Jön Türk'ün affedilmesi sağlandı. *Osmanlı* gazetesinin idaresini Avrupa'ya yeni firar eden Edhem Ruhi'ye (Balkan) devretti; ancak gazeteden elini çekmedi, devletten aldığı maaşın bir kısmıyla ve imzasız yazılarıyla desteğini sürdürdü. 1900 yılında İstanbul'dan kaçarak Paris'e, oradan da Cenevre'ye giden Damad Mahmud Celâleddin Paşa'yı ziyaret etti ve *Osmanlı* gazetesinin sahipliğini ona devretti. Fakat gazeteyi asil çekip çeviren yine kendisiydi. Düzensiz hayat tarzı Sükûti'nin esasen zayıf olan bünyesini epeyce sarstı, vereme yakalandı. Tedavisi devam ederken bir taraftan da mücadelesini sürdürdü. Nihayet hava değişimi için gittiği San Remo'da 9 Şubat 1902'de öldü. Bu tarihten yedi yıl sonra Sükûti'yi hiç

tanımamış olmakla birlikte onun hayranlarından olan Rızâ Nur bizzat Avrupa'ya giderek kemiklerini İstanbul'a getirdi ve Divanyolu'ndaki Sultan II. Mahmud Türbesi'nin yanına gömülmesini sağladı.

İttihat ve Terakki'nin kuruluşunda, Avrupa'daki faaliyetlerinde çok önemli bir rol oynamakla birlikte müstakil bir eseri olmayan Sükûti'nin siyasi ve fikri faaliyetlerinin önemli bir cephesini gazeteciliği oluşturur. Paris, Londra, Cenevre, Brüksel, Roma ve Kahire'deki Jön Türk gazetelerine yazılar yazdı. *Osmanlı*'da çıkan yazılarının birçoğu Sultan Abdülhamid yönetimini eleştiren makalelerdir. Gazetede ayrıca Arnavutluk, Girit meselesi, kadınların özgürleştirilmesi, panslavizm ve Rusya konuları işlenmekte. Rusya'ya ve Rusya müslümanlarına ait yazılar yer almaktadır. *Osmanlı* gazetesini çıkarıcılarla temas halinde olan Gasıralı İsmail Bey'in Sükûti ile irtibat kurduğu tahmin edilebilir. *Osmanlı* sayfalarında *Tercüman* gazetesi övülmekte, gazetenin Rusya müslümanları arasında eğitimi canlandırmak için sebatla çalışması takdir edilmektedir.

Bazı araştırmalarda yer alan, Avrupa'da yayımlanan *Kürdistan* gazetesine destek vermesinden dolayı Sükûti'nin Kürt milliyetçiliğini desteklediği yolundaki iddialar doğru değildir. Sükûti etnik ayrılcılığın karşısındadır ve bunu hüsrana uğuracak bir nifak olarak niteler. "Arnavudlar ve Kürdler" adlı makalesinde Kürtler arasında şimdilik istiklâl hevesi bulunmadığını, fakat zamanla bunun da olabileceğini söyler; Kürdistan'da ortaya çıkacak bir ihtilâlin Rusya'nın Anadolu'ya girmesine yol açacağını belirtip Kürt ulemâsı ve ileri gelenlerini uyarır. Bir kısım Kürt aşiretlerinin imtiyaz talep etmek için birleşmelerinden duyduğu endişeyi, "Ayrılcılık yolu tutulduğunda idam fermanımızı kendi elimizle imzalamış oluruz" sözleriyle dile getirmiştir. Rızâ Nur da onun Türk kökenli olduğunu söyler. Sükûti'den kalan mektuplarda ve diğer yazılarında hiçbir zaman Türklük dışında bir etnik kimliğe aidiyetinden bahsetmemiştir. Kendisini tanıyanlarca zeki, feylesof meşrepli ve doğru bir kişi diye nitelenen Sükûti'nin en dikkat çekken yönü büyük bir teşkilâtçı ve ehil bir komitacı olmasıdır. Doğu edebiyatına vâkıf olup şairlik yönü de vardır. İshak Sükûti'nin arşiv belgeleri, Tiran'da Arqivi Qendror Shtetëror'da İbrahim Temo adına düzenlenmiş fonlarda bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

[İshak Sükûti], "Arnavudlar ve Kürdler", *Osmanlı*, sy. 51, İstanbul 1900, s. 1-3; İbrahim Temo, *İttihad ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü*

ve *Hidemât-ı Vataniye ve İnkılâb-ı Milliye*, Mecidiye / Romanya 1939, s. 8, 9, 68-69; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul 1956, tür.yer.; Rızâ Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Frankfurt 1982, IV, 224-229; a.m.f., "San Remo'da İshak Sükûti", *Şehbâl*, sy. 14, İstanbul 1325, s. 270-271; sy. 15 (1325), s. 290-292; M. Şükür Hanoğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük: 1889-1902*, İstanbul 1989, tür.yer.; "Ziyâ-ı Azîm", *Muvâzene*, sy. 223, Polodiv 5 Mart 1902, s. 3; Manastırlı Bahâeddin Sâî, "Mektup", a.e., sy. 228 (16 Nisan 1902), s. 3; Ali Fahri, "Teessür-i Elîm: Doktor İshak Sükûti Bey Vefat Etti", *İntikam*, sy. 50, Cenevre 10 Mart 1902, s. 2, 4; "Ziyâ-ı Azîm", *Kürdistan*, sy. 30, Cenevre 14 Mart 1902, s. 4; "Müessir Bir Ziyâ", *Anadolu*, sy. 1, Kahire 24 Nisan 1902, s. 4; "Pek Büyük Bir Ziyâ", *Osmanlı*, sy. 103 (1902), s. 1-3; "Sene-i Devriyye Münasebetiyle", a.e., sy. 127 (1903), s. 1; "Büyük İftira", *Muhibbân*, sy. 6, İstanbul 1325, s. 45-46; Yunus Nadi, "İshak Sükûti Bey", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, sy. 127 (1909), s. 1-2; [Abdullah Cevdet], "İshak Sükûti'nin Ölümünün Yıl Dönümü", *İctihâd*, sy. 315, İstanbul 1931, s. 5579-5580; Hüseyinzade Ali, "İttihat ve Terakki Nasıl Kuruldu. Ubeydullah Efendinin Oynadığı Roller", *Tan*, sy. 4-7, İstanbul 1938, s. 2; Mustafa Birol Ülker, "İlk İttihadçı'nın Mezar Parasını Mücadele Arkadaşları Yokettiler", *Hürriyet Tarih*, İstanbul 9 Nisan 2003, s. 10-11; Fethi Tevetoğlu, "İshak Sükûti", *TA*, XX, 236; "İshak Sükûti", *EP* (İng.), IV, 113; "İshak Sükûti", *TDEA*, IV, 410-411; Yüksel Çelik, "İshak Sükûti", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, I, 658-659.

AHMET KANLIDERE

İSKÂN

(الإسكان)

Genel olarak sürekliliği veya geçici yerleşmeyi, özel olarak da kabile ve aşiretlerin yerleştirilmesini ifade eden terim.

Sözlükte "sürekliliği oturmak üzere bir kimseyi bir yere yerleştirmek, yurt edinmek, boş bir yeri meskûn hale getirmek" şeklinde tanımlanır. Coğrafya terimi olarak iskân beşerî her türlü yerleşmeyi içine alır. İnsanların doğal halde buldukları yahut yaptıkları barınaklarla göçebe kavimlerin daha uzun zaman bir yerde kalan çadır toplulukları, mevsimlere göre yer değiştiren, yazın yaylaya, kışın ovaya inenlerin yılın bir kısmında oturdukları ova, yayla ve dağ gibi eğreti yerleşmeleri, nihayet münferit mesken, çiftlik, mezra, köy, kasaba ve şehir, geçici yahut devamlı, toplu yahut dağınık, büyük yahut küçük bütün yerleşmeler, yerleşme tesisleri, münferit ev ya da ev toplulukları iskân kapsamında değerlendirilir (Tanoğlu, *TM*, XI [1954], s. 1). Göç ve iskân olgusu sakinlerin isteği dışında da ortaya çıkabilir. Tehcir, sürgün vb. cebri nüfus hareketleri

sonucunda gelişen pek çok yerleşim merkezi mevcuttur.

Geniş mânada iskân, insanın coğrafya ile ilişkisinin bir evresi olarak toprak üzerine sürekli ya da geçici şekilde yerleşmeyi ifade eder. Yerleşmenin sürekli veya geçici olması tamamen fizikî, coğrafi, ekonomik, iklimsel, siyasal ve beşerî sebeplere bağlıdır. Medeniyetin teşekkülü ve tekâmülü konusunda yerleşik hayata geçiş önemli bir aşama olarak görülmüştür. İnsanlık tarihinde milâttan önce 15 ile 12.000 yıl aralıklarında başlayan yerleşik hayata geçiş, uzun bir avcılık ve konar göçerlik sürecinin ardından deneme yanılma evresinden sonra gerçekleşti ve Mezopotamya'da gelişen bu ilk yerleşik topluma Natuf kültürü adı verildi (Mailsels, s. 132, 133, 198). Nil, Dicle, Fırat ve İndus nehirlerinin alüvyon vadilerinde bitki yetiştirilmesi ve üretilen tahılın stoklanması yerleşik hayatın sürekliliğine yol açtı. Milâttan önce 12.000'den itibaren beslenme ve korunma amacıyla bir arada bulunan topluluklar, yavaş yavaş üretim ve organizasyon için iş bölümünü gerçekleştirdikleri bir döneme girdiler. Bu tür birleşme beraberinde zamanla elde edilen ürünün depolanması, dağıtımı ve ticaretiyle uğraşan yönetici bir grubun ortaya çıkmasını sağladı. Bu gelişmelere bağlı olarak Mezopotamya, Mısır, İran, Suriye, Hint ve Irak'taki verimli nehir kıyılarıyla vadiler medeniyet merkezleri şeklinde belirlemeye başladı. Anadolu'da milâttan önce 10.000'lere tarihlenen Urfa Göbeklitepe Tapınağı, milâttan önce 8000'lere ait Burdur Hacılar ve Konya Çatalhöyük'teki evcil hayvan figürleri, Ürdün'deki Eriha harabeleri, İran'da Susa, Suriye ve Filistin'deki eski yerleşim bölgeleri sürecin evrelerine ait işaretleri oluşturan önemli merkezlerdir (a.g.e., s. 134). Bu bölgelerde yerleşik hayatın ilk görüntüsü şeklinde meydana gelen köyler arasından merkezî özelliğe sahip, katmanlaşmış toplumsal yapısı ve sosyal organizasyon biçimiyle gelişmiş ayrıcalıklı merkezler olarak şehirler ortaya çıktı. Şehirlerin en belirgin özelliği, tarım dışı ekonominin ana damarı olan el zanaatları ile üretim ve bölgesel ticarete bağlı olarak gelişen sosyal organizasyon biçimi olmalarıdır. Şehirlerin ortaya çıkışı insanlığın siyasal, kültürel, ekonomik ve sosyal organizasyon bakımından bir üst katmana geçişini simgeler. Böylece yerleşik hayata geçiş düzeni ilk önce yaylak-kışlak olarak geçici iskân yerleri, ardından bunlardan bazılarının tarım devrimi ve hayvan evcilleştirmeyle paralel biçimde

sürekli hale gelmesi ve köylerin ortaya çıkışı, bu köylerden bir kısmının nüfus, sosyal organizasyon, tarım dışı faaliyetler ve siyasal etkinlikle şehirlere dönüşmesi şeklinde gelişme gösterdi. Böylece avcılık-toplayıcılık kültüründen iş bölümüyle uzmanlaşmış sosyal zümrelerin yaşadığı, örgütlü, katmanlı ve kalabalık bir nüfusu barındıran şehirlerle doğru bir evrim meydana geldi. Bu da adına medeniyet denilen tekâmül sisteminin son halkası olarak bugünkü modern şehirlerin teşekkülünü hazırladı.

Türk tarihinin son üç bin yıllık dönemi için de benzer süreçler geçerlidir. Milâttan önce 2000'lerde Türkler'in ilk ana yurdunun yeri tartışmalı olmakla birlikte Altay dağları civarı olduğu konusunda yaygın bir tesbit vardır. Milâttan önce 300'lere doğru Moğolistan'ın batı ve güney bölgelerini de içine alan ve adına bugün Türkistan denilen geniş coğrafya Türkler'in tarihî anayurdu olarak tanımlanmaktadır. Bu geniş coğrafyada ilk dönemlerde boylar halinde konar göçer bir hayat süren Türkler'in sınırlı da olsa toprakla meşguliyetleri vardı. Hunlar devrinde yine kendilerine mahsus yurtlarda ve otlak alanlarında konar göçer bir hayat tarzları vardı ve kısmen tarımla da uğraşmaktaydılar. Siyasî açıdan zaman zaman dağınık bir tabloda yaşayan Türk boyları birinci ve daha çok ikinci Göktürk döneminde yerleşik hayata geçtiler, bazı bölgelerde tarımla meşgul oldular. Bunun en açık göstergesi merkez olarak ortaya çıkan gelişmiş şehirlerin varlığıdır. Orhon yazıtlarında geçen "balık" ve "ulus" kelimeleri şehri ifade eder. Türkler'in kitleler halinde yerleşik bir düzene geçmelerine dair en kesin veriler ise 744'ten sonra kurulan Uygur Devleti dönemine aittir. Uygur kağanları şehirler ve yönetim merkezi şeklinde saraylar inşa ettiler. Ordubalık (Karabalasagun), Beşbalık gibi şehirler Uygur döneminde kuruldu. Turfan bölgesi geniş, verimli alanlarıyla tarım yapmaya ve yerleşik hayata uygun bir bölge olarak Uygur Türkleri'nin iskân sahasını teşkil etti. Siyasî yönden birlik altında olmasalar da küçük hanlıklar şeklinde varlıklarını sürdüren Uygurlar, yerleşik konumlarını bugünkü Doğu Türkistan bölgesinde günümüze kadar devam ettirdiler.

Diğer Türk boylarından büyük topluluklar 751 ve özellikle 840'tan sonra batıya doğru hareket etmeye başladılar. Esasen Türk tarihinin önemli olaylarından biri Uygurlar'ın Turfan bölgesinden tarıma geçmeleri ve sürekli yerleşik hayata

başlamaları, diğeri de başta Oğuzlar olmak üzere Tölös, Karluk, Basmıl ve Kırgız boylarının Orta Asya'da varlıklarını devam ettirmeleri ve bu kitlelerin 900'lerden itibaren daha batıya Mâverâünnehir bölgesi ve Fergana vadisine doğru hareketlenmeleridir. Böylece bir taraftan İç Asya'da ve çevresinde yeni devletler kurulurken bu devletlerin kuruluşunda etkin rol oynayan boylardan bazıları kısmen yerleşik hayata geçti, bir kısmı da göçlerine devam ederek İran'a geldi, oradan da Suriye, Azerbaycan ve Anadolu'ya yöneldi. Karahanlı Devleti zamanında Orta Asya, Mâverâünnehir, Hârizm bölgesi ve İran stepleri Türk boylarının yoğun biçimde yayıldığı alanlardır. Bu dönemde yerleşik hayata geçenler, buldukları bölgelerde istikrarı temin etmeye çalışırken konar göçer hayatı devam ettirerek düzen tanımaz bir vaziyette hayat süren diğer Türk boylarıyla da çatışmaya girdiler. Bu bağlamda Karahanlılar yerleşik düzene geçmeye çalışan boylarla kurulan bir devletti. Hârizmşah ülkesi zengin şehirleri, ticaret yollarının etrafında kurulan köyleriyle yerleşik bir görüntü vermekteydi. Otrar, Ürgenç, Savran bunların başında yer alır. Aynı şekilde Kâşgar, Karaçuk, Özkent, Merv, Sayram, Daşoğuz, Semerkant, Taşkent, Buhara, Yesi, Yarkent gibi çok sayıda iskân merkezi daha X. yüzyıldan itibaren birer Türk şehri haline geldi.

BİBLİYOGRAFYA :

Ali Tanoğlu, *Beşerî Coğrafya: Nüfus ve Yerleşme*, İstanbul 1969, s. 211; a.mlf., "İskân Coğrafyası: Esas Fikirler, Problemler ve Metod", *TM, XI* (1954), s. 1-32; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu, Atilla, Cengiz Han, Timur* (trc. M. Reşat Uzman), İstanbul 1980, s. 106-121; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1989, tür.yer.; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, İstanbul 1992, tür.yer.; a.mlf., "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", *TTK Belleten*, XXI/83 (1957), s. 429-447; a.mlf., "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", *a.e.*, XXIV/96 (1960), s. 567-594; Ahmet Taşağul, *Gök Türkler*, Ankara 1995-99, I-II, tür.yer.; Ch. K. Maisels, *Uygurluğun Doğuşu: Yakındağ'da Avcılık ve Toplayıcılıktan Tarıma Kentlere ve Devlete Geçiş* (trc. Alaeddin Şenel), Ankara 1999, s. 132-134, 198; J. M. Smith, "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qishlaks and Tumens", *The Mongol Empire and its Legacy* (ed. R. Amitai-Preis - D. Morgan), Leiden 2000, s. 38-56; a.mlf., "Turanian Nomadism and Iranian Politics", *Ir-S*, XI (1978), s. 57-81.

YUNUS KOÇ

Hız Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidin Dönemi. İslâm tarihinde ilk kalıcı iskân hicretin ardından Medine'de gerçekleşmiş,